

Markéta Pytlíková

Zdroj výkladových vysvětlivek v nejstarší české bibli*

The source of expository notes to the oldest Czech Bible

■ **Abstract:** One of the specific features of the oldest complete Czech Bible translation from around 1360 is the expository notes that are inserted directly into the text following points which the translator(s) considered to be rather difficult to understand. This article summarizes research into the possible sources of these expository notes in the Book of Tobiah and the Acts of the Apostles. It also refers to the method used by the translator of these books to transfer the original commentaries. The results indicate that the primary source of Czech biblical expository notes in these books is *Postilla litteralis* by Nicholas of Lyra, while some of them also come from the expository reference work *Glossa ordinaria*, particularly from its interlinear glosses. Some of the expository notes do not come from either of these sources. Examples are used to show that the translator made rather free use of these expository notes, often abridging or amending them.

■ **Keywords:** Old Czech Bible; translation; expository notes; commentary; Nicholas of Lyra; *Glossa ordinaria*

■ **Mgr. Markéta Pytlíková, Ph.D.**, pracuje v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, zabývá se historickou lexikografií a dějinami českého biblického textu (pytlikova@ujc.cas.cz).

Nejstarší český úplný biblický překlad, vzniklý zřejmě kolem roku 1360, je velmi významnou literární památkou. Je pravděpodobně třetím nejstarším úplným překladem do národního jazyka v Evropě, zároveň se jedná o překlad velmi zdařilý, z něhož do jisté míry čerpala česká biblická překladatelská tradice několika následujících staletí a který ovlivnil i další slovanské biblické překlady, především překlad polský.

Tento překlad, dochovaný ve své nejstarší podobě v rukopise Bible drážďanské¹ a v mladších opisech Bible olomoucké a Bible litoměřicko-třeboňské, má zároveň několik zajímavých specifik. Jedná se o překlad skupinový, v jeho lexiku a stylu lze bezpečně rozeznat dva překladatelské idiolekty, obvykle připisované dvěma překladatelským skupinám, které se rozlišují podle svého překladového ekvivalentu za latinské *sacerdos* (*pop* nebo *kněz*). Zároveň se jedná o překlad, který se snaží zprostředkovat svému čtenáři biblický text co nejsrozumitelněji. Jedním ze způsobů, který se objevuje v některých biblických knihách nejstaršího českého překladu, je objasnění méně srozumitelných míst či výrazů vysvětlivkami či výklady vkládanými přímo do biblického textu. Ty se objevují především v knihách přeložených skupinou, která překládá *sacerdos*

* Tento příspěvek vznikl za podpory grantového projektu na podporu excelence v základním výzkumu Grantové agentury České republiky č. P405/12/G148 *Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období*.

¹ Rukopis Bible drážďanské, jehož vznik se datuje mezi šedesátými a osmdesátými lety 14. století, se bohužel zachoval jen zhruba z jedné třetiny v opisech a fotokopiích, jeho originál shořel roku 1914 v belgické Lovani. Znění první redakce je však zachováno ve své mladší podobě v Bibli olomoucké (1417) a Bibli litoměřicko-třeboňské (1411–1414). Kompletní zachovaný text prvního staročeského biblického překladu, složený z textu Bible drážďanské, Bible olomoucké, Bible litoměřicko-třeboňské a Proroků rožmberských, byl v letech 1981–2009 kriticky vydán v pětidílné edici Vladimír KYAS – Jaroslava PEČÍRKOVÁ a kol. (edd.), *Staročeská bible drážďanská a olomoucká I–V*, Praha – Paderborn 1981–2009.

jako *kněz*. Největší množství jich je v knihách Samuelových, Královských a Skutcích apoštolských, přičemž v každé z těchto knih se vyskytuje více než sto takových vysvětlivek. Nalezneme je ale také v knihách Makabejských, prorockých knihách, v knize Tobiáš a v některých epištolách.

Podle typu můžeme tyto vysvětlivky zjednodušeně rozdělit na vysvětlivky propriální, které objasňují nebo blíže vysvětlují nějaké vlastní jméno, a na vysvětlivky apelativní, které vykládají nějaký apelativní výraz, obvykle méně známou reálii, kalk či idiom, případně doplňují kontext, vysvětlují okolnosti atd. Vysvětlivky nejsou v biblickém rukopise nijak graficky odlišeny, jsou ale často uvozeny slovem *točíš, tověz* ap.²

Těmto vysvětlivkám a jejich případnému zdroji nebyla v minulosti věnována příliš velká pozornost; Vladimír Kyas, který se dosud věnoval prvním biblickému překladu nejdůkladněji, si všiml jejich vyšší frekvence v některých biblických knihách, především v knihách Královských, a obecně předpokládal, že byly přežaty ze soudobých výkladových příruček.³ O něco větší zájem věnoval vysvětlivkám italský bohemista Sante Graciotti ve své studii o Milánské bibli,⁴ staročeském rukopise, který v některých knihách Starého zákona zachovává pozdní znění první redakce. U několika vysvětlivek z Královských a Makabejských knih se pokusil určit jejich zdroj. Jeho průzkum ukázal, že většina vysvětlivek má svůj původ ve výkladovém díle Mikuláše z Lyry *Postilla litteralis*, jedna byla inspirována výkladem *Glossa ordinaria*.⁵

Práce na závěrečném díle edice *Staročeská bible drážďanská a olomoucká*⁶ a současný průzkum ohlasu díla Mikuláše Lyry v českých zemích ve 14. a 15. století v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i.,⁷ vedly v poslední době k obnově zájmu o tyto vysvětlivky, jejich charakter, funkci a zdroj. Byl proveden průzkum jejich charakteristiky v Makabejských knihách⁸ a knihách prorockých,⁹ v Makabejských knihách byl také prozkoumán jejich možný zdroj.¹⁰ Cílem tohoto článku je na tyto studie navázat průzkumem, jaký je vztah vysvětlivek v knize Tobiáš a ve Skutcích apoštolských ke dvěma nejvýznamnějším soudobým výkladovým příručkám bible – k výkladu *Glossa ordinaria* a k *Postille litteralis* Mikuláše z Lyry.

² V edici *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká* jsou tyto vysvětlivky a vsuvky od biblického textu důsledně oddělovány kulatými závorkami, tuto praxi užíváme i v tomto článku.

³ Vladimír KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997, s. 44.

⁴ Sante GRACIOTTI, *La bibbia paleoboema della biblioteca di Brera*, Milán 1964.

⁵ *Tamtéž*, s. 37–42.

⁶ V. KYAS – J. PEČÍRKOVÁ a kol. (edd.), *Staročeská bible drážďanská a olomoucká*, V/1 Izaiáš – Daniel, V/2 Ozeáš – 2. Makabejská, Praha 2009.

⁷ Jedná se o průzkum probíhající v rámci grantového projektu na podporu excelence v základním výzkumu GA ČR č. P405/12/G148 *Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období* (viz úvodní poznámka).

⁸ Markéta PYTLÍKOVÁ, *Vysvětlivky ve staročeském překladu Makabejských knih*, in: Juraj Hladký – Lubomír Rendár (edd.), *Varia XIX*, Trnava 2010, s. 286–291.

⁹ Hana KREISINGEROVÁ, *Vysvětlivky ve staročeském biblickém překladu prorockých knih*, *Linguistica Copernicana* 2 (6), 2011, s. 211–222.

¹⁰ Markéta PYTLÍKOVÁ, *Výklady Mikuláše z Lyry v nejstarším staročeském biblickém překladu*, *Varia XX* (v tisku). Jako zdroj většiny vysvětlivek v Makabejských knihách byla určena Lyrova *Postilla litteralis*.

Glossa ordinaria a Postilla litteralis

Nejvýznamnějšími biblickými výkladovými příručkami užívanými v době vzniku nejstaršího českého biblického překladu, a tedy velmi pravděpodobnými zdroji výkladových vysvětlivek, jsou *Glossa ordinaria* a *Postilla litteralis*.

Glossa ordinaria vznikla na přelomu 11. a 12. století ve Francii, pravděpodobně v okruhu Anselma z Laonu. Jedná se o kompilaci komentářů církevních otců a dalších teologických autorit k celé bibli. *Glossa* se skládá ze dvou částí – „Glossy marginalis“, obsahující komentáře teologických autorit (často vykládající biblický text duchovně a alegoricky, méně často doslovně), a z „Glossy interlinearis“, která stručně vykládá konkrétní textové pasáže bible, a to obvykle v „literárním“, tedy v základním, doslovném smyslu.

Postilla litteralis, jedno z nejvýznamnějších a nejvlivnějších děl předhumanistické biblistiky, vznikla v letech 1322 až 1331. Její autor, františkán a významný francouzský teolog Mikuláš z Lyry (Nicolaus Liranus), v ní podal podrobné komentáře a výklady ke kompletnímu biblickému textu, a to způsobem „literárním“, tedy vykládajícím text doslovně, v jeho primárním významu.¹¹ Vrací tím do středověké biblistiky, orientované spíše na výklady alegorické a mystické, tento způsob výkladu Písma jako základní, ze kterého musejí další, duchovní výklady nutně vycházet. V *Postille* Lyry uvádí nejen některé tradiční výklady a komentáře církevních otců a dalších teologických autorit, přičemž hojně čerpá z *Glossy ordinarii*, ale podává také historicko-geografická vysvětlení, objasnění netradičních slovních spojení atd. Jako znalec hebrejštiny byl schopen do výkladů implementovat i komentáře židovské provenience, především Rašiho, čímž zásadně obohatil zejména výklady starozákonní. Lyrova *Postilla* se brzy rozšířila po celé Evropě, stala se hojně užívanou příručkou a podpořila vlnu hlubšího zájmu o studium Písma, charakteristickou jak pro hnutí nové zbožnosti, *devotio moderna*, tak pro počátky reformačních snah. V Čechách nacházíme řadu ohlasů Lyrova díla; patří k nim jak kompletní překlad Lyrových výkladů na Matoušovo evangelium z přelomu 14. a 15. století,¹² tak řada ohlasů a citátů v dílech českých reformátorů. Vysvětlivky v nejstarším českém biblickém překladu jsou pak vůbec prvním českým doloženým ohlasem Lyrova díla.

Průzkum zdroje vysvětlivek

Pro účely tohoto článku byly prozkoumány vysvětlivky v knize *Tobiáš* a ve *Skutcích apoštolských*. Starozákonní kniha *Tobiáš* vznikla pravděpodobně v 2. století př. Kr., jedná se o krátký epický příběh popisující osudy Žida Tobiáše a jeho syna a oslavující zbožnost v babylonském vyhnanství, která nakonec dojde přes všechny překážky od-

¹¹ Středověká biblistika rozpoznávala čtyři základní způsoby výkladu Písma: literární (doslovný) a z něj vycházející výklady morální, alegorický a anagogický. Více viz Zuzana LUKŠOVÁ, *Prology Mikuláše z Lyry k jeho Postille litteralis*, diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2012, s. 30–35.

¹² Zásadní poznatky o tomto díle přináší dizertační práce Milady HOMOLKOVÉ, *Staročeský překlad Matoušova evangelia s výkladem Mikuláše z Lyry*, dizertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2007, která je dostupná také z http://is.muni.cz/th/56284/ff_d/mh.pdf [náhled 1. 10. 2013].

měny. Novozákonní Skutky apoštolské, vzniklé v druhé polovině 1. století, vyprávějí o osudech prvních apoštolů a šíření křesťanské víry mezi Židy i pohany. Tyto dvě knihy rozdílné vznikem i rozsahem (Tobiáš má 14 kapitol, Skutky apoštolské 28 kapitol) spojují přinejmenším dvě skutečnosti – výrazná narativnost jejich stylu a shodná osoba staročeského překladatele. Styl jejich překladu napovídá, že je přeložil tentýž překladatel, tzv. Dominikán, který kromě několika biblických knih¹³ přeložil také dvě velká prozaická díla, *Pasionál* a *Život Krista Pána*.

Vysvětlivky v těchto knihách budeme zkoumat především ve vztahu k jejich pravděpodobným zdrojům, *Glosse ordinarii* a *Lyrově Postille litteralis*. Zajímá nás, v jaké míře užíval překladatel vysvětlivky z těchto zdrojů, nakolik přesně či volně je překládal a zamyslíme se i nad vysvětlivkami, které zjevně nepocházejí ani z jednoho z těchto zdrojů.

Náš průzkum se týká pouze vysvětlivek apelativních. V Tobiáši jsou prozkoumány v jejich plném výskytu (čtyři vysvětlivky), ve Skutcích apoštolských, kde je těchto vysvětlivek 107, uijeme vzorek prvních čtyřiceti devíti apelativních vysvětlivek z kapitol 1 až 13. Pro jejich srovnání užívatel tisk *Bibliorum sacrorum cum Glossa ordinaria* (Benátky 1603),¹⁴ který kromě latinského biblického textu obsahuje jak kompletní text *Glossy* (Glossu marginalis i Glossu interlinearis), tak kompletní text *Lyrovy Postilly litteralis* (a také jeho dílo *Postilla moralis*, které však do průzkumu není zahrnuto).¹⁵

Zdroj vysvětlivek

Čtyři vysvětlivky z Tobiáše (Tob) a vzorek čtyřiceti devíti vysvětlivek ze Skutků 1–13 (Sk) byly nejprve prozkoumány vzhledem k jejich vztahu ke komentářům *Glossy ordinarii* a *Lyrovy Postilly*. Tabulka přehledově ukazuje, jakou měrou jsou vysvětlivky zkoumaného vzorku inspirované jednotlivými výkladovými příručkami; výklady převzaté z *Glossy ordinarii* (dále jen *Glossa*) přitom dále rozlišujeme na Glossu interlinearis (GI) a Glossu marginalis (GM).

Zdroj vysvětlivek	počet vysvětlivek Sk (vzorek)	počet vysvětlivek Tob	Celkem
Lyra	30	3	33
GI	8	1	9
GM	2	0	2
nenalezen	9	0	9

¹³ Vladimír Kyas připisuje Dominikánovi (spadajícímu do překladatelské skupiny *sacerdos* – kněz) kromě těchto dvou knih také předmluvu ke Genezi a (s určitými výhradami) i knihy Samuelovy a Královské (srov. V. KYAS, *Česká bible*, s. 45). Pozdější průzkumy naznačují, že styl velmi podobný Dominikánovu nalezneme i v dalších knihách skupiny *sacerdos* – kněz, totiž v knihách Makabejských a v prorockých knihách, viz Markéta PYTLÍKOVÁ, *Průzkum překladové a překladatelské stránky první redakce staročeského biblického překladu*, dizertační práce Filozofické fakulty Univerzity Palackého, Olomouc 2011, zejména s. 15–17 a 153–154.

¹⁴ Dostupný též online na adrese http://lollardsociety.org/?page_id=409 [náhled 1. 10. 2013].

¹⁵ *Lyrova Postilla litteralis* ani *Glossa ordinaria* dosud nemají kritické edice. Migného zpracování *Glossy* v řadě *Patrologia latina* (113, 114) není pro naše účely dostačující, protože v této edici nejsou některé výkladové texty vydány, není sem například vůbec zahrnuta *Glossa interlinearis* nebo *Hrabanův výklad* ke knihám Makabejským.

Jak ukazují výsledky, nejčastěji (ve více než polovině případů) české vysvětlivky čerpají z Lyrovy *Postilly*, druhým nejčastějším zdrojem jsou interlineární glosy (GI) *Glossy*. Marginální glosy (GM) *Glossy* jsou zdrojem pro české vysvětlivky pouze dvakrát, a to jen ve Skutcích. Ve Skutcích se pak v devíti případech nepodařilo u vysvětlivky nalézt konkrétní zdroj. Je tedy možné zopakovat, co jsme pozorovali již v předchozím průzkumu knih Makabejských (srov. pozn. 10): Primární výkladovou pomůckou, ze které vysvětlivky v nejstarší české bibli čerpají, je Lyrova *Postilla litteralis*, zároveň je však zřejmé, že překladatel či překladatelé přihlíželi i ke *Glosse*, především k jejím interlineárním, doslovným výkladům. Činili tak zřejmě na místech, která Lyra nekomentoval, nebo kde Lyrův komentář vzhledem k účelu biblické poznámky nevyhovoval.

Práce s výkladovými zdroji v případě shodných komentářů

Některé vysvětlivky ze zkoumaného vzorku mají dva možné inspirační zdroje. Komentář k danému místu je totiž velmi podobný jak v *Glosse* (obvykle v GI), tak v Lyrovi; jedná se pravděpodobně o místa, kde *Glossa* sloužila autorovi *Postilly* jako inspirační zdroj. Překladatel, který nepochybně přihlížel k oběma těmto příručkám, v našem vzorku textů obvykle zvolil v takovém případě lyrovské znění (příklady 1–5), někdy se však přiklonil i ke znění *Glossy* (6, 7) a v jednom případě dokonce nelze vyloučit, že vysvětlivku zkomponoval z obou zdrojů (8), jak ukazují následující příklady.¹⁶

Příklon k Lyrovi znění

1) BiblOl Tob 1,17: ... *dal jemu to dřeve řečené stříebro pod zapsáním té smlúvy, (aby mu, když by mohl, zaplatil)*; Lyra: ***id est sub conditione restituendi, si possibilitas afforet***; GI: ***conditione restituendi***

Český překlad je mírně upravenou vysvětlivkou z Lyrova komentáře; komentář v GI *conditione restituendi* je dost možná předlohou pro Lyru, ovšem užití kondicionálu v české verzi naznačuje, že předlohou překladové poznámky byl pravděpodobně Lyra.

2) BiblDrážď Tob 3,24: *Ten čas uslyšáně sta prosbě obú před hospodinem (točíš i svatého Dobešě prosba i Sářina)*; Lyra: ... *post factum Tobiae cuius oratio et Sarae habuerunt similitudinem ex parte causae ex modo deprecandi...*; GI: ***Tobiae at Sarae***

Překladatel zde v mírně upravené podobě užil výňatek z Lyrova komentáře. Nelze úplně vyloučit, že jeho inspirací mohla být glosa z GI *Tobiae et Sarae*; slovosled přeloženého komentáře však ukazuje spíše na Lyru.

¹⁶ Příklady citujeme podle znění edice *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká*, vždy podle nejstaršího zachovaného rukopisu. Text Bible drážďanské, v edici transliterovaný, transkribujeme. Vysvětlivku oddělujeme podle úzu edice kulatými závorkami a zvýrazňujeme tučně, tučně zvýrazňujeme i odpovídající část latinského zdrojového textu z *Glossy* či Lyry. Třemi tečkami naznačujeme vypuštěný text. Zkratky rukopisů citujeme podle *Staročeský slovník. Úvodní stati a prameny*, Praha 1968.

3) BiblLitTřeb Sk 7,35: *Mojžieše, ... toho jest buoh kniežětem a zproštitelem poslal s rukú anjela (točíš s mocí)*; Lyra: *... id est cum potestate ipsius...*; GI: *... opere vel potestate...*

Na tomto místě vysvětlují jak GI, tak Lyra idiom „s rukú anjela/cum manu angeli“; překlad uvozený „točíš“, které odpovídá Lyrovu „id est“, i dvojitý ekvivalent v GI, který naopak přeložen nebyl, ukazují, že pravděpodobnějším zdrojem české vysvětlivky je zde Lyra.

4) BiblDrážď Sk 9,1: *Zatím Saulus v svéj náhlosti na křěšťany nenávistně připravujě, hrozě i tepa ty, ješto v Jezukrista věřiechu, učenníky božie. (A to tuto slušie věděti, ež na tomto miestě křěšťany učenníky vzývá. Neb ješče nesloviechu křěštěné.)* Lyra: *... credentes in Christum, quia tunc dicebantur discipuli, quia nondum nominabantur Christiani...*; GI: *Quia ita tunc vocabantur christiani...*

Zde se výklady v Lyrovi i GI týkají spojení „učenníky božie/discipulos domini“; oba vysvětlují, že se jedná o křěšťany, kterým, jak doplňuje Lyra, se tak tenkrát ještě neříkalo. Překladatel si zde opět vybírá Lyrův výklad, který relativně přesně převádí do české vysvětlivky.¹⁷

5) BiblDrážď Sk 9,12: *I uzřel jest (točíš božím zjěvením) mužě, jménem Annaniášě, vnitř jdúce a naň ruce kladúce, aby zrak přijal*; Lyra: *in revelatione domini*; GI: *in visu*

I zde vysvětlují oba výklady velmi podobně, jakým způsobem „uzřel“ oslepený Pavel Ananiáše. Překladatel si zde znovu pro českou vysvětlivku vybírá lyrovské znění.

Ze všech uvedených případů se zdá, že překladatel tam, kde je to možné, upřednostňuje přebírání Lyrových výkladů, a to i v takovém případě, kde se v *Glosse* objevuje výklad významově velmi podobný. Kromě uvedených příkladů lze ve *Skutcích* tuto situaci nalézt například v překladu vysvětlivek ve verších 1,12; 5,34; 9,34; 10,1 nebo 10,14. I v našem vzorku však najdeme dva příklady opačné, které uvádíme dále.

Příklon ke znění Glossy

6) BiblOl Tob 1,5: *Ale když všickni pójdiechu k telcóm zlatým (těm modlám)*; GI: *idola sub specie sapiencie deaurata*; Lyra: *sicut dicit III Rg, Ieroboam ... fecit duos vitulos aureos*

Překladatel zde vysvětlivku z GI značně zkracuje, je jí však zjevně inspirován. Lyra toto místo sice komentuje také, v tomto případě je však vzorem s velkou pravděpodobností GI.

¹⁷ U tohoto příkladu je zajímavý i velmi volný překlad verše Sk 9,1. Lyrovský komentář zde není užít jen pro vysvětlivku za veršem, ale vlastně je již zapracován do překladu samotného verše. Vulgátní *Saulus autem adhuc spirans minarum et coedis in discipulos Domini totiz* překládá jako *Zatím Saulus v svéj náhlosti na křěšťany nenávistně připravujě, hrozě i tepa ty, ješto v Jezukrista věřiechu, učenníky božie*.

7) BiblOl Sk 10,45: *I podivichu sě novoobrácení z židovské viery na křesťanskú viery, ti, ješto s svatým Petrem byli přišli, ež i v jiné národy (tověz pohanské) vylita jest milost ducha svatého.* GI: **gentes**; Lyra: *Admirantes quod tanta gratia daretur **Gentilibus** sicut et Iudaeis nutritis in lege et prophetis...*

Zde překladatel pravděpodobně dává přednost krátké vysvětlivce z GI, přestože i v Lyrovi je komentář, který se k tomuto místu vztahuje.

Česká vysvětlivka inspirovaná oběma zdroji

8) BiblDražď Sk 2,1: *A když sě skonávachu dnové letniční (točíš patdesát dnóv po božiem z mrtvých vstání);* Lyra: *... **id est quinquaginta die...***; GM: ***id est quinquagesimus computabatur quo ex data erat ab occisione agni; hic autem non a domini caena vel die qua crucifixus est, sed **ab eius resurrectione*****

V tomto případě je možné uvažovat o tom, že vysvětlivku překladatel skládal ze dvou zdrojů – z Lyry by mohla pocházet formulace „patdesát dnóv/quinquaginta die“, z GM pak informace o tom, že se těchto padesát dnů počítá od zmrtvýchvstání, nikoli od Kristovy poslední večeře nebo od jeho ukřižování. Nelze ovšem ani vyloučit, že zdroj pro tuto vysvětlivku je třeba hledat ve zcela jiné výkladové příručce, biblické pomůcce či slovníku, které obsahují podobné vysvětlení.¹⁸

Míra adaptace vysvětlivek

Už z výše uvedených příkladů je zřejmé, že překladatel těchto dvou biblických knih přistupuje k výkladovým zdrojům pro své vysvětlivky tvůrčím způsobem. Vybírá vhodný zdroj (obvykle je jím Lyra), je také schopen vysvětlivku zpracovat i z více zdrojů najednou. Dané texty pak do svého překladu zapojuje s různou mírou modifikace, některé překládá doslovně (zejména ty kratší), častěji ale původní výklad určitým způsobem upravuje, překládá volně, zkracuje, případně doplňuje. Některé typy těchto modifikací uvádíme s komentářem v příkladech níže; nejedná se o vyčerpávající výčet, spíše o ukázkou toho, jak pestrým způsobem překladatel se svými zdrojovými texty pracoval.

Přesný překlad krátkého výkladu

9) BiblDražď Sk 5,12: *I biechu všickni (tověz apoštolí) jednostajně v přístřeší chrámovém;* Lyra: **scio apostoli**

10) BiblDražď Sk 5,9: *Aj, toto nohy těch, ješto sú pohřebli mužě tvého, u dřví, a tě také vynesú (tověz ku pochování);* GI: **ad sepulchrum**

¹⁸ Například biblický slovník *Catholicon*, pocházející z 13. století, má velmi podobnou definici pod heslem „Pentecostes“.

Uvedené příklady ukazují přesný překlad kratších výkladů z Lyry či GI. V případě Lyry je přeložen i uvozující výraz *scio* jako *tověž*,¹⁹ tímto způsobem překladatel převádí i další lyrovská uvození, například *id est* nebo *scilicet*. Zajímavé je, že výrazů jako *tověž* či *točíš* užívá překladatel i u komentářů z *Glossy*, kde podobné uvození chybí. Pravděpodobně zde jedná pod vlivem lyrovské inspirace ve snaze rozlišit komentář od biblického textu.

Přesný překlad delšího výkladu

11) BiblDrážď Sk 10,1: *V ta doba byl jest jeden muž v tom městě Cesaree, jménem Cornelius, centurio (točíš jenž jmějieše sto rytieřův pod sobú)*; Lyra: ***id est habens centum milites sub se***

12) BiblDrážď Sk 13,41: *Neb skutek činím já (mého tověž narozenie, umučenie a z mrtvých vstanie) za vašich dnův*; Lyra: ***Scilicet opus incarnationis, Christi passionis et resurrectionis.***

Přesný překlad delších výkladů je méně obvyklý, přesto ho v našem vzorku najdeme, jak ukazují výše uvedené příklady. U delších vysvětlivek je však obvyklejší překlad volnější nebo určitá míra adaptace (krácení nebo naopak prodloužení).

Volný překlad

13) BiblLitTřeb Sk 11,22: *I přišla ta novina k obci k křestanské, jenž biechu v Jeruzalémě (jež sě točíš mnoho jich k vierě obrátilo)*; GI: ***De istis Graecis in Antiochia credentibus***

Vysvětlivka v tomto verši je modifikovanou verzí komentáře z GI, překladatel zde konkrétně (*Graecis in Antiochia*) uvedená v komentáři vypouští a ponechává jen základní informaci o nově uvěřivších.

14) BiblLitTřeb Sk 13,2: *... tanul jim duch svatý a řka: „Otlučte mi Barnabáš a Saula k tomu úřadu, k němužto sem jí pozval.“ (Tuto slušie znamenati, jež jsta tuto svatý Pavel a svatý Barnabáš najprvé k apoštolskému úřadu pozvána.)*; Lyra: ***... tunc enim isti duo fuerunt ad apostolatum vocati***

Tato vysvětlivka je svou modifikací přesným opakem příkladu č. 13, obecně vyjádřený předmět *isti duo* nahrazuje překladatel konkrétním *Pavel a svatý Barnabáš*.

15) BiblLitTřeb Sk 8,21: *Nenie tobě částka ani los v řeči této (točíš tohoto neobdržíš svú řeči, by ty prodával za peniezě ducha svatého)*; Lyra: ***id est, in hac potestate, scilicet, spiritus sanctus detur, ut per impositionem manus tuae***

Zde slouží lyrovský komentář jen jako velmi volná inspirace pro českou vysvětlivku, která vysvětluje tentýž idiom svými vlastními slovy.

¹⁹ Mladší rukopisné verze nejstaršího českého biblického překladu (BiblOL, BiblLitTřeb) obvykle nahrazují původní *tověž* za *točíš*.

Modifikace – krácení

Dále uvedené příklady představují krácení původních komentářů, respektive výběr jejich relevantní části pro biblickou vysvětlivku. Je to modifikace velmi obvyklá a logická, překladatel mohl přímo do biblického textu vkládat jen vysvětlivky relativně stručné, proto z delších výkladů obvykle vyňal jen nejpodstatnější část.

16) BiblDrážď Tob 7,16: *A v tu dobu vzemše list (podlé tehďajšieho práva) i zapsali svědečtvie jiej manželstvie*; Lyra: **Hic erat modus antiquitus, quod una parte chartae scribebatur dos et in alia parte chartae donum propter nuptias...**

17) BiblDrážď Sk 10,14: *„Nedaj toho, hospodine, neb sem já nikda nejděl všeliké věci obecné a nečisté“ (točíš dávnými právy zapověděné)*; Lyra: **id est cibum in lege prohibitum quod apud Iudaeos dicebantur immundum et etiam commune, eo quod a Gentilibus communiter comedebatur, sicut carnes porcinae et huiusmodi.**

18) BiblLitTřeb Sk 11,27: *Tehda v těch dnech přišli sú ot Jeruzaléma proroci (točíš pro-ročský duch jmájice) do města Antiochie*; Lyra: **Tunc enim in ecclesia erant multi habentes spriritum prophetis, secundum quod praedixerat Iohel propheta...**

Modifikace – dlužení

Prodloužení původního komentáře nebo jeho rozvedení je na rozdíl od krácení v našem vzorku spíše výjimečné, našli jsme je pouze v následujících dvou případech.

19) BiblDrážď Sk 12,23: *Ale ež jest nevzdal prvě cti bohu, přěpusťil naň anděl boží ránu (točíš v třeviech bolest, tak ež třeva v něm shnila)*; Lyra: **Vehementi dolore ventris, ut dicit Iosephus in Libro antiquitatum.**

Tuto vysvětlivku bychom mohli pokládat jak za dlužení, tak za volný překlad. Překladatel zde vypouští informaci o zdroji (*Knihy starožitnosti* od Josefa Flavia), zároveň vysvětluje příčinu bolesti Herodových střev.

20) BiblLitTřeb Sk 13,18: *a přes čas čtyřidceti let jich nnavy (točíš jich zlé obyčejě) trpěl na púšči*; GI: **malos**

Tuto vysvětlivku můžeme pokládat za typické dlužení, stručný výklad z GI zde překladatel rozvádí, aby byl srozumitelný i v kontextu českého překladu.

Vysvětlivky bez jednoznačného zdroje

Ve Skutcích apoštolských nacházíme devět vysvětlivek, k nimž nelze dohledat v Lyrovi či *Glosse* přímý zdroj. Dvě z nich (21, 22) lze interpretovat jako vysvětlivky inspirované komentářem Lyry či *Glossy* týkajícím se téže skutečnosti, ovšem na jiném místě Skutků:

21) BiblDrážď Sk 5,17: *a ti saducei, tovieš ti kacieři (ješto z mrtvých vstanie nevěřie)*

Vysvětlivka zde je zřejmě inspirována vysvětlivkou ze Sk 4,1, „*ti, ješto z mrtvých vstanie nevěřie*“ která má svou předlohu ve výkladu „*qui negabant resurrectionem*“ v Glosse marginalis.²⁰

22) BiblDrážď Sk 11,8: *Nikakež, hospodine, neb obecné a nečisté (tověz zapovědný pokrm) nikde jest nevěšel u má usta.*

Vysvětlivka je pravděpodobně inspirována vysvětlivkou k verši 10,14 „*točíš dávnými právy zapověděné*“, která vychází z lyrovského výkladu „*id est cibum in lege prohibitum...*“ (viz příklad č. 17).

Pro dalších sedm vysvětlivek nebylo podobné objasnění zatím nalezeno. Podle jejich funkce je zhruba můžeme rozdělit na tři typy:

Vysvětlivky upřesňující nevyjádřený nebo přesně nespecifikovaný podmět, předmět či místo děje

23) BiblLitTřeb Sk 1,10: *o Judášovi, jenžto jest byl vuodce jich ... jenž (točíš Judáš) byl poččen mezi námi*

24) BiblLitTřeb Sk 4,23: *A když jě propustichu, přišedše k svým (točíš k apoštolóm), vše jim pořád pověděli*

25) BiblLitTřeb Sk 9,38: *uslyševše učenníci, jež tam svatý Petr bieše (točíš v tom městě Lydde), poslali k němu dva mužě*

26) BiblDrážď Sk 11,12: *I vnidom do domu toho mužě (točíš Cornelia)*

Vysvětlivka zařazující děj do časového nebo dějového kontextu

27) BiblDrážď Sk 11,15: *spadl duch svatý na ně jakžto i na ny na počátce (točíš na letnicě)*

28) BiblDrážď Sk 12,17: *A příkaza jim, aby to vzkázali svatému Jakubovi a jiněj bratří (tověz kak se jest jemu přihodilo)*

Vysvětlivky objasňující nejasný výraz nebo idiom:

29) BiblLitTřeb Sk 2,30: *jež jest jemu ... přísáhl buoh, jež z jeho ledví plodu má seděti na jeho stolici (točíš kralovati)*

²⁰ BiblDrážď Sk 4,1: *přijdu kněžie, chrámoví místři a saducei (ti, ješto z mrtvých vstanie nevěřie); GM: Qui negabant resurrectionem.*

Všechny tyto „bezpředlohové“ vysvětlivky se typově velmi podobají výše uvedeným vysvětlivkám, které svůj zdroj mají ať už v Lyrovi, nebo v *Glosse*. Lze je vysvětlit v zásadě dvěma způsoby. Za prvé se mohou opírat o některý další soudobý výkladový zdroj, který do tohoto průzkumu nebyl zahrnut. Za druhé, a to pokládáme za pravděpodobnější, by mohly být dílem samotného překladatele těchto biblických knih, který se rozhodl, inspirován výklady z Lyry a *Glossy*, doplnit vysvětlivkou i další místa, která pokládal za obtížně srozumitelná. Tomu by napovídala i skutečnost, že se obvykle jedná o doplnění vyvoditelné z okolního biblického textu, především u vysvětlivek prvního typu.

* * *

Průzkumem vysvětlivek v nejstarším českém překladu biblických knih Tobiáš a Skutky apoštolské se potvrdilo, že jejich hlavní předlohou je *Postilla litteralis* Mikuláše z Lyry, dalším inspiračním zdrojem se zdají být především interlineární glosy z výkladu *Glossa ordinaria*, a to pravděpodobně zejména tam, kde vhodný výkladový text v Lyrovi chybí.

Na vybraných příkladech jsme se snažili ukázat, jakým způsobem překladatel ke svým zdrojům při převodu vysvětlivek přistupoval. Některé výklady překládal zcela přesně, častěji však původní latinský zdroj určitým způsobem modifikoval, aby lépe zapadal do překládaného biblického textu. Častý je především volný, spíše parafrázující překlad a zkracování původních komentářů, případně výběr jejich nejrelevantnější části. Je možné předpokládat, že vysvětlivky, k nimž jsme nenalezli předlohu v *Glosse* ani v Lyrovi, jsou dílem samotného překladatele, nelze však ani vyloučit, že jsou inspirovány nějakou další příručkou či slovníkem, které dosud nebyly v souvislosti s těmito výklady prozkoumány.

Již dílčí průzkum vysvětlivek v prvním biblickém překladu otevírá řadu zajímavých otázek. Je možné najít kromě již uvedených příruček ještě nějaký další zdroj vysvětlivek, který by snad ozřejmil některé z těch, k nimž dosud nebyla nalezena předloha? Lze hojnější přítomnost těchto vysvětlivek v některých biblických knihách pokládat za přímou intenci a iniciativu jejich překladatelů či překladatele? Máme tyto vysvětlivky chápat spíše jako pomůcku pro méně obeznámeného čtenáře bible,²¹ nebo jako pokus o první české dílo obsahující alespoň dílčí biblickou exegezi vycházející z nejmodernějšího výkladového textu své doby?

Nelze zaručit, že na tyto otázky získáme odpovědi po prozkoumání dalších vysvětlivek v nejstarším českém biblickém textu, to je však nepochybně podmínkou, abychom se k odpovědím (a dalším otázkám) alespoň přiblížili.

²¹ „Z práce překladatelů je možno poznat přání objednatele, aby překlad byl co možná dobře srozumitelný [...], aby nejasné situace byly vysvětleny kratším nebo i delším výkladem.“ V. KYAS, *Česká bible*, s. 50.

